Тетяна ЯХОНТОВА *© 2006*

КАТЕГОРІЯ "ЖАНР" В АВСТРАЛІЙСЬКІЙ СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Вступ. "Жанр" є однією з провідних категорій філології, що незмінно привертає увагу та інтерес представників різних філологічних галузей. Сутність жанру, його теоретичні та прикладні аспекти неодноразово ставали об'єктом досліджень у різних філологічних напрямках і школах. Чільне місце це важливе поняття посідає у такому "національно-специфічному" різновиді функціональної лінгвістики, близькому до стилістики, як австралійська системно-функціональна лінгвістика, яку традиційно асоціюють з ім'ям відомого мовознавця М. А. К. Хеллідея. Хоча ідеї австралійських вчених здійснили певний вплив на вітчизняну школу функціональної лінгвостилістики, у нашій науковій літературі ще недостатньо висвітлені головні положення системно-функціональної лінгвістики у їхньому комплексі, зокрема, щодо сутності жанру, його співвідношення зі стилем та підходів до їх вивчення. Саме аналітичному огляду цієї проблематики і присвячена дана стаття.

Провідні поняття системно-функціональної лінгвістики. Одними із центральних понять австралійської системно-функціональної лінгвістики (характерними також і для функціональної стилістики) є певною мірою успадковані від Ф. де Соссюра та чеських стилістів "система" (парадигматичний діапазон лінгвістичних опцій, якими може скористатися користувач мови) та "функція" (синтагматичні комбінації мовних структур, описуваних під кутом зору їхньої функціональної ролі у реченні). Найважливішою ж теоретичною рисою цього напрямку є визнання соціальної природи мови, яку Хеллідей та його учні називають "соціальною семіотикою" [1, 2], тобто системою знаків, що набуває значення, функціонуючи у різних соціальних контекстах. За Хеллідеєм мові внутрішньо притаманна функціональність, яка проявляє себе через три семантичні мета-функції: концептуальну (ideational), що об'єктивує матеріальну реальність; комунікативну (interpersonal), що актуалізує соціальні відносини; а також текстуальну (textual), що реалізує дві попередні у зв'язних текстах.

Одиницею аналізу для вченого є текст, який він трактує передусім як функціональне (а не формальне) цілісне письмове або усне утворення, що має соціокомунікативну спрямованість. Хеллідея передусім цікавить взаємодія тексту та ситуативного контексту його функціонування (context of situation*)*. Останній, на його думку , характеризується трьома параметрами, яким він дає такі назви: field (сфера, галузь) — "те, що відбувається", характер соціальної дії, в якій мова відіграє важливу роль; tenor (характер, якість) — "ті, хто бере участь", їхні соціальні статуси та ролі; mode (метод, спосіб) — "роль, яку відіграє мова", те, що від неї очікують учасники даної ситуації, організація тексту, його статус та функція у контексті, а також канал комунікації, що може бути усним, письмовим, або комбінованим. Сукупно ці три параметри утворюють, у термінах Хеллідея, "регістр" та забезпечують, на його думку, усе необхідне для опису того, що є мовно значущим у контексті ситуації [1].

Для Хеллідея регістр є семантичним конструктом, що визначає типи змісту, можливі у межах певної ситуації. Разом з тим регістр дозволяє передбачувати формальні риси використання мови у різних соціальних контекстах та описувати їх. Тому поняття регістру часто асоціюють з функціональним мовним варіюванням (по суті, з функціональним стилем), визначаючи його як "контекстуальну категорію, що співвідносить угрупування лінгвістичних рис з повторюваними соціальними ситуаціями" [3, с. 4].

Щодо жанрів, то вони не були в центрі уваги саме Хеллідея та принаймні деяких його послідовників. Хоча Хеллідей визнавав, що урахування параметру жанру необхідне для повної характеристики тексту, він тим не менше вважав, що жанри треба розглядати у межах концепції регістру, в статусі "методу, способу" (mode), а не як окремі феномени [4]. Частина представників системно-функціональної течії (наприклад, Дж. Фроу [5]) взагалі не відмежовують поняття "жанр" від "регістру", по суті, ототожнюючи їх. Слід зауважити, що аналогічно у функціональній стилістиці деякі автори фактично ставили знак рівності між жанром і функціональним стилем, зосереджуючи свій інтерес виключно на стилі

(див., наприклад, колективну монографію "Текстологія англійського наукового мовлення" [6]). Інші ж учні й послідовники Хеллідея (наприклад, Р. Хазан, Дж. Мартін, Е. Вентола) запропонували своє власне бачення категорії жанру у межах системно-функціонального підходу.

Поняття "жанр" в системно-функціональній лінгвістиці. Р. Хазан розглядає жанр як соціальне явище, детерміноване його контекстуальним середовищем, або, в її термінах, "контекстуальною конфігурацією" [2], що є аналогом регістру. Жанри, на її думку, виникають ситуативно, як реакція на певні класи соціальних подій у контекстуальних конфігураціях. Останні також визначають формальні текстові риси жанрів. Структурні елементи жанрів можна підрозділити на облігаторні та факультативні, діапазон комбінацій яких надає тексту, за відомим термінологічним виразом Хазан, "потенціал структури жанру" (Generic Structure Potential, або GSP) [2, с. 6].

Дж. Мартін дещо детальніше розробив визначення жанру, суттєво відійшовши від Хеллідея, зокрема, у диференціації регістру і жанрів. Він розглядає жанри як окремі конструкти, зумовлені необхідністю досягнення певної соціальної мети. Жанри реалізуються через регістр, що визначається трьома контекстуальними параметрами за Хеллідеєм. У свою чергу, регістр реалізується через мову та її визначені Хеллідеєм мета-функції [7]. Як бачимо, у концепції Мартіна жанри займають зовнішню, вищу в ієрархічних стосунках позицію по відношенню до регістру, в той час як лінгвостилісти (наприклад, [8, 9]) стверджують, що жанри є засобами реалізації, оформлення функціонального стилю, тобто розглядають їх як підпорядкованих стилю (зауважимо, однак, що це ймовірніше пов'язано зі спрямованістю наукового інтересу саме на стиль, ніж з теоретичними моментами; адже, всі стилісти визнають важливість стилєтворчої ролі жанрів, їхнього впливу на формування стилів).

Ідеї Мартіна були розроблені і сформульовані ним у тісному співробітництві з деякими іншими австралійськими системно-функціональними лінгвістами, такими як, наприклад, Дж. Ротері та Ф. Крісті [10]. Усі вони трактують жанри як соціально-обумовлені, контекстуалізовані феномени, які мають характерну для кожного з них формальну текстову структуру. Висуваючи примат соціального у сутності та функціонуванні жанрів, ці австралійські дослідники розрізняють два типи контекстів їх породження і формування: контекст культури та контекст ситуації. На їхню думку, жанри слід розглядати як артефакти культурного контексту, в той час як регістри є контекстами ситуацій у межах певної культури [11]. Таким чином, ієрархія цих явищ виглядає так: жанри, керовані контекстом культури, займають вище, зовнішнє по відношенню до регістру та мови місце, далі розташовуються регістри, детерміновані ситуативними контекстами, а внутрішню позицію займає мова з її можливостями вибору лексики та граматики. Визнання вирішальної ролі культурного фактора у природі жанрів дещо відрізняє системно-функціональний підхід від теоретичних засад лінгвостилістики, в якій функціональні стилі та жанри співвідносяться з різними соціально-комунікативними сферами, а не з культурними середовищами. Разом з тим, представників обох наукових шкіл зближує визнання наявності формальних структур у різних жанрах та інтерес до власне лінгвістичних моментів; як, наприклад, зауважують Мартін, Ротері та Крісті "теорія жанрів залежить від ретельного лінгвістичного аналізу їхніх текстових рис" [10, с. 62].

У працях європейської послідовниці системно-функціональної лінгвістики Е. Вентоли [12] концепція жанру Мартіна розробляється з огляду на семіотичні особливості комунікації і соціальної взаємодії. Е. Вентола вважає, що спілкування й взаємодія відбуваються у двох площинах і відповідно розглядає регістр та жанри як такі, що належать різним площинам. У площині регістру соціальна взаємодія організована, на її думку, так, як це визначив Хеллідей у термінах "характер соціальної дії" (field), "соціальні статуси та ролі учасників" (tenor) та "роль мови і організація тексту" (mode). Жанри, за Е. Вентолою, належать площині, в якій соціальні дії організовані у класи. Завдяки цій організації ми можемо передбачити, як буде розгортатися будь-який поодинокий акт взаємодії та сприймати його у сукупності з подібними йому як певні типи комунікації: так, користувачі легко розпізнають такі жанри як, наприклад, листи, семінари, звичайні розмови, діалоги між лікарем та пацієнтом, церковні служби тощо [12, с. 51]. Використання жанрів є, як зазначає

Е. Вентола, варіативним процесом, оскільки комуніканти мають різні опції вибору у межах трьох регістрових параметрів Хеллідея (наприклад, різні варіанти параметра "соціальні статуси та ролі учасників" зумовлюють різницю між уроком з хімії для учнів середньої школи та заняттям з цього ж предмету для університетських студентів). На думку Е. Вентоли, це ілюстрація того, як жанри використовують площину регістру для своєї реалізації. Остання, у свою чергу, послуговується мовною та немовними площинами комунікації.

Щодо жанрів як власне лінгвістичних явищ, то вони мають, подібно мові, стратифіковану організацію та включають різні дискурсивні утворення (лексичні групи, референтні ланцюги), граматичні (речення, слова, морфеми) та фонологічні (склади, фонеми тощо) одиниці. Іншими словами, лінгвістична організація жанрів має три страти, або рівні — дискурсу, лексико-граматики та фонології. Цим позиція Е. Вентоли дещо відрізняється від поглядів принаймні частини лінгвостилістів, які виділяють лінгвістичні ознаки на рівню стилю, а жанру відводять роль передусім композиційного стереотипу (див., наприклад, [13]).

Такими є основні теоретичні моменти концепції жанру і регістру, розробленої у методологічних рамках австралійської системно-функціональної лінгвістики. Як можна побачити, ця концепція має з функціональною стилістикою як спільні риси, так і певні розбіжності, хоча визнання мовної функціональності, інтерес до контекстуального варіювання мови, трактування жанрів та стилів як соціальних, функціональних утворень, що мають певні формальні структури та окремі лінгвістичні ознаки, значно зближує ці дві лінгвістичні школи. Однак цікаво, що на відміну від лінгвостилістів, які переважно займаються конкретним аналізом та вивченням текстів різної жанро-стильової приналежності, австралійські учені застосовувала свою теорію у педагогічних цілях, до вивчення шкільних жанрів та навчання письма у початковій школі. Можна стверджувати, що вони створили особливий педагогічний напрямок (genre-bases pedagogy), методологічною основою якого стала концепція жанру як соціокультурного і лінгвотекстового феномена. Розглянемо тепер дещо детальніше його цілі та принципи.

Лінгводидактичні аспекти концепції жанру в системно-функціональній лінгвістиці. Інтерес до педагогічного застосування своїх теоретичних положень виник у системно-функціональних лінгвістів після вивчення текстів, які сіднейські підлітки писали у рамках шкільної програми [14]. Як показав цей аналіз, учні не були підготовлені до створення досить широкого кола текстів. Це стало поштовхом до розробки нового підходу до навчання письма, спрямованого на те, щоб допомогти дітям успішно справлятися зі шкільними завданнями, збагатитися новими знаннями, підготуватись до повноцінної участі у житті. Навчальна методика, запропонована лінгвістами, включала три послідовних етапи:

1) презентація учням певних типів текстів, яких вимагає шкільна програма, із висвітленням провідної соціальної функції того чи іншого тексту, поясненням способів організації його інформаційної структури та експлікацією його головних лексико-граматичних рис;

2) моделювання учнями певного типу тексту в інтерактивному спілкуванні зі вчителем;

3) написання індивідуальних текстів — зразків того чи іншого жанру – на основі знань і вмінь, набутих під час першого та другого етапів.

Педагогічна модель, запропонована австралійськими вченими була, таким чином, зорієнтованою на експліцитне, певною мірою формалістичне навчання тих або інших шкільних жанрів. Разом з тим вона набула політичного забарвлення, оскільки ефективно, в силу своєї чіткості, допомагала дітям з маргінальних прошарків суспільства набути відповідні знання та навички, які вони не могли засвоїти у своєму середовищі.

Цікаво також, що теоретичні аспекти концепції жанру у системно-функціональній лінгвістиці розвивалися не ізольовано, передуючи прикладним застосуванням, а часто як реакція на педагогічні інтереси науковців. Наприклад, Ф. Крісті стверджувала, що глобальна мета австралійських вчених полягає у тому, щоб насамперед стимулювати розвиток так званої "освітньої лінгвістики" (educational linguistics), здатної принести користь суспільству [15]. Таким чином, вдале поєднання суто теоретичних проблем у жанрознавчих працях

австралійських лінгвістів з прикладними педагогічними інтересами є характерною рисою системно-функціональної лінгвістики.

Висновки. У підсумку головні моменти інтерпретації категорії жанру у працях системно-функціональних лінгвістів можна сформулювати так:

- жанри, як і мова, мають соціальну, функціонально-обумовлену природу;
- жанри детерміновані своїми ситуативними і культурними контекстами;
- вони реалізуються через регістр, що визначається трьома контекстуальними параметрами: 1) характером соціальної дії, 2) соціальними статусами й ролями учасників та 3) роллю мови й організацією тексту;
- у свою чергу, регістр реалізується через мову та її семантичні мета-функції: концептуальну, комунікативну і текстуальну;
- жанри володіють рядом формальних текстових ознак, які можна диференціювати на облігаторні та факультативні.

Системно-функціональна лінгвістика має багато прихильників у всьому світі і продовжує розвиватись, про що свідчить, наприклад, регулярне проведення світових конгресів (останній з них, на момент написання статті, відбувся 2006 року у місті Сао Пауло, Бразилія), які об'єднують усіх тих, хто працює у рамках цієї методологічної парадигми. Подальше ознайомлення з ідеями австралійських лінгвістів буде корисним і цікавим для вітчизняної науки.

Література

1. Halliday M. A. K. Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. – London: Edward Arnold, 1978.– 256 p.
2. Hasan R. The identity of a text // Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social Semiotic Perspective / Eds. Halliday M. A. K., Hasan R. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – 126 p.
3. Gregory M., Carroll S. Language and Situation: Language Varieties and their Social Contexts. – London: Routledge & Kegan Paul, 1978. – 113 p.
4. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976. – 374 p.
5. Frow J. Discourse genres // The Journal of Literary Semantics. – 1980. – Vol. 9. – P. 73-79.
6. Текстология английской научной речи / Ред. М. М. Глушко, Ю. А. Карулин. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 195 с.
7. Martin R. Practice into theory: Catalysing change // Language at Work. British Studies in Applied Linguistics 13. – Clevedon: Multilingual Matters, 1998. – P. 151-167.
8. Разинкина Н. М. Функциональная стилистика английского языка. – М.: Высшая школа, 1989. – 183 с.
9. Троянская Е. С. Полевая структура научного стиля и его жанровых разновидностей // Общие и частные проблемы функциональных стилей / Отв. ред. М. Я. Цвиллинг. – М: Наука, 1986. – С. 16-28.
10. Martin J. R., Rothery J., Christie F. Social processes in education: A reply to Sawyer and Watson (and others) // The Place of Genre in Learning: Current Debates / Ed. I. Reid. – Geelong: Deakin University Press, 1987. – P. 58-82.
11. Christie F. Genres as social processes // Working with Genre: Papers from the 1989 LERN Conference. – Leichhardt, NSW, Australia: Common Ground, 1991. – P. 73-88.
12. Ventola E. The logical relations in exchanges // Systemic Functional Approaches to Discourse. – Vol. XXVI. – Norwood, NJ: Ablex, 1988. – P. 51-72.
13. Александрова Н. А. Разновидности научных лекций и их лингвостилистические особенности // Разновидности и жанры научной прозы: Лингвостилистические особенности. – М.: Наука, 1989. – С. 49-58.
14. Martin J. R. Factual Writing: Exploring and Challenging Social Reality. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – 101 p.
15. Christie F. Developing an educational linguistics for English language teaching: A systemic functional perspective // Functions of Language. – 1994. – Vol. 1 –P. 1-14.